Lagunemise ajastu põhidokumente

Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920. Herausgegeben von Thomas Freiherr von Dellingshausen und Henning von Wistinghausen. Ex fontibus Archivi Historici Estoniae III. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2011. 2. kd., 1145 lk.

2011. aasta kevadel nägi Ajalooarhiivi kirjastatuna trükivalgust suurejooneline allikapublikatsioon – Eestimaa Rüütelkonna liikmed vabahärra Thomas von Dellingshausen ja Henning von Wistinghausen avaldasid rüütelkonna 1914. ja 1918. aasta maapäevade, maapäevade vahelisel ajal peetud kreisisaadikute kogu, rüütelkonnakomitee, maanõunike kolleegiumi ja veel mõne spetsiifilisema funktsiooniga kogu istungite protokollid aastatest 1914–1920. Teise köite moodustavad enamasti protokollide lisamaterjalid – eelarvekavad ja mitme rüütelkonnaasutuse aruanded, mis on suureks abiks protokollide mõistmisel. Allikapublikatsioon algab lühikese sissejuhatusega saksa ja eesti keeles, lisatud on tähtsamate mõistete lühiselgitused ning koha- ja isikunimede register. Kohanimede register saksa- ja eestikeelsete paralleelnimedega säästab lugeja vaevast otsida toponüümide eestikeelseid vasteid Ajalooarhiivi kodulehekülje andmebaasidest.

Protokollid on avaldatud originaalkeeles, välja arvatud aastatest 1915–1917, kui saksakeelne asjaajamine oli keelatud – nende aastate protokollid on vene keelest saksa keelde tõlgitud. Põhiosas on tegemist Eesti Ajalooarhiivis säilitatavate dokumentidega.[1] Osa tekste aastast 1918 pärinevad aga rüütelkonna viimase peamehe, vabahärra Eduard von Dellingshauseni mälestustest,[2] kes mälestuste lisana avaldas ka väljavõtteid dokumentidest, mille originaalid 1918. aasta hilissügisel peale tungiva Punaarmee hirmus hävitati. E. v. Dellingshauseni mälestused on ka eesti keelde tõlgitud[3] ja võivad olla abiks rüütelkonna protokollide lugejale, kelle jaoks paljud nüansid nendes majandus-, enamasti koguni rahandus- ja maksustusküsimusi puudutavates tekstides muidu võiksid arusaamatuks jääda. Uuesti tasub sirvida ka Dellingshauseni ühe lähima kaastöölise, parun Eduard Stackelbergi mälestusi.[4]

Eesti ajalookirjandus on maaküsimusele rohkesti tähelepanu pööranud. Valdav enamik eestlasi kuulus kuni 20. sajandi alguseni talupojaseisusse ning pärisorjuse kaotamine Eestimaal 1816. aastal, teoorjuse likvideerimine veerand sajandit hiljem, talupojaseisuse omavalitsuse loomine vallakogukonna näol ning talude päriseksostmine alates 19. sajandi teisest poolest on eestlaste rahvusliku emantsipatsiooni ja lõpptulemusena Eesti riikluse rajamise tähtsad verstapostid. Seisuslik vastasseis maal ühelt poolt baltisaksa aadli ja teiselt poolt eesti talupojaseisuse vahel on tahes-tahtmata defineerinud ka eestikeelse ajalookirjanduse põhiheli omavalitsuse ja maaomandi küsimustes, kuni otsese vaenulikkuseni 19. sajandi lõpust kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni – kusjuures sovetiajal oli klassivõitluse skeemile põhinevatel käsitlustel selles küsimuses palju ühisjooni rahvuslikule põhjale tuginevatega. Uuema aja populaarsemates käsitlustes leidub aga ka teatavat nostalgilist sentimentaalsust, mis eeskätt on seotud mõisaajalooga. Saksakeelses ajalookirjanduses on vaenu vähem, rohkem otsitakse rüütelkonna tegevusele õigustust. Nii on Dellingshauseni-Wistinghauseni allikapublikatsioon väga oluline – lauale on pandud sadu lehekülgi siiani ajaloolaste poolt üsna vähe kasutatud materjali, mis vaadeldava perioodi põhiküsimuste eritlemise kõrval on ühtlasi ka ajastu kroonikaks.

Vene keisririik oli kuni lõpuni seisuslik riik ja seisuslik ühiskonnakorraldus ongi ebaõiglasem, kui seda oli järgnenud Eesti Vabariigi põhiseaduslik kord, rääkimatagi meie tänapäevast. Eestlaste rahvusliku eneseteadvuse kiire kasv alates 19. sajandi teisest poolest lisas seisuslikule vastasseisule ka rahvusliku, ja kilbile tõsteti vastasseisu rahvuslik pool. Vaatamata venestamisele oli võim nii maal kui linnas koondunud

[1] *Protokolle der Versammlungen* (04.02.1914–15.06.1920). Eesti Ajalooarhiiv, f. 854, n. 2, s. 792.

[2] E. von Dellingshausen. Im Dienste der Heimat. Erinnerungen des Freiherrn Eduard von Dellingshausen, ehem. Ritterschaftshauptmanns von Estland. Stuttgart, 1930.

[3] Viimati samuti aastal 2011: E. von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn, 2011, lk. 441 jj.

[4] E. von Stackelberg. Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused. Tallinn, 2010.

endiselt saksakeelse eliidi kätte. Eestlaste jaoks võimendas vastasseisu ka paljude paremale järjele jõudnud eestlaste, eriti linnainimeste saksastumispüüd, mille rahvakeelseks vasteks on kadaklus.[5] Ka täna tähistame oma võidupühana päeva, kui võideti sakslasi, ehkki kogu ülejäänud Vabadussõda sõditi hoopis Nõukogude Venemaa vastu.

Allikapublikatsiooni ei saa arvustada, sest ajaloo ümberkirjutamine ei ole ajaloolaste töö. Nii on alljärgnev vaid tutvustav ülevaade. Kuid seegi eeldab üldülevaadet seadustest ja korraldustest ning asutustest ja võimukandjatest vaadeldaval perioodil, sest täna ei kuulu need asjad enam Eesti ajaloo üldteadmiste hulka.

Kohaliku võimu korraldusest Eestimaa kubermangus

Vaatamata riiklikule unifitseerimis- ja venestuspoliitikale Läänemere kubermangudes alates 1860.–1870. aastatest, mis eeskätt puudutas ajalises järjestuses linnaomavalitsust, politseikorraldust, kohtukorraldust ja haridussüsteemi, suutis aadli maaomavalitsus ennekõike Eestimaa kubermangus kuni Vene impeeriumi lõpuni säilitada oma privileegid, mille alustena viitas rüütelkond veel 1917. ja 1918. aastal 1710. aasta kapitulatsioonidele ja 1721. aasta Uusikaupunki rahulepingule (vt. lk. 553 jm.). Ühelt poolt oli selle põhjuseks juba Rootsi ajast pärinev Eestimaa rüütelkonna tugevam õiguslik seisund võrreldes Liivimaa rüütelkonnaga, teiselt poolt aga kõigi Balti rüütelkondade aktiivne *lobby*-töö õukonnas. Lõpuks oli keisrikojal ja valitsusel Läänemere kubermangudeski palju suuremaid muresid kui Balti aadli separatism, mida näitasid ka 1905. aasta revolutsiooni sündmused.

Igal juhul, hoolimata politsei-, kohtu- ja hariduskorralduse riigistamisest, oli suur osa võimust maal 20. sajandi alguses endiselt Eestimaa Rüütelkonna käes. Osa hariduskorraldusest oli pärast 1905. aasta revolutsiooni koguni tagasi võidetud – lubati rahvuskeelsed eragümnaasiumid, mis võimaldas Tallinna Rüütli- ja Toomkooli taasavamise. Keisrit ja valitsust esindavale kubernerile allus kubermanguvalitsus, politseisüsteem maakonnaülemaist kardavoideni, kohtud, koolid ja veel mõned alad; muidugi mõista olid keskvõimu kontrolli all ka Eestimaale paigutatud sõjavägi ja osa raudteid. Ülejäänud valdkonnad allusid kohalikele seisustele.

Läänemere kubermangude maal ja linnades ning Narvas kehtivad seadused olid koondatud provintsiaalõiguseks, mis kodifitseeriti Vene seaduste kogu osana aastatel 1845 (I osa, asutused, ja II osa, seisused) ning 1864 (III osa, eraõigus).[6] Vastavalt keskvõimu pädevuse laiendamisele oli osa seadusepügalaid 20. sajandi alguseks maksvuse kaotanud, kuid suurem osa, eeskätt eraõigus, kehtis veel Eesti Vabariigiski, kuni see asendati järk-järgult Eesti seadustega.

Rüütelkonna kõrgeim organ oli iga kolme aasta tagant kogunev maapäev (*Landtag*), kus ühe häälega olid esindatud kõik kubermangu rüütlimõisad[7] – kas omanike või ka rentnike isikus. Keisri Jumalast antud võim oli kohtadel esindatud valitseja poolt enamasti sõjaliste teenete eest läänistatud rüütlimõisate kaudu – võiks niisuguse korralduse lihtsustatult kokku võtta. Rüütlimõis vahetas omanikku kas pärimise või müügi teel. Rüütelkonna peamehe valimistel 1914. aasta maapäeval osales näiteks 158 häält (lk. 233). Aadli omavalitsuse eesotsas seisis rüütelkonna peamees (*Ritterschaftshauptmann*), kelleks aastatel 1902–1918 oli vabahärra Eduard von Dellingshausen. Peamees valiti igal maapäeval kolme maanõunike kolleegiumi esitatud kandidaadi seast; seega valiti Dellingshausen korduvalt tagasi.

Seisuslik omavalitsus ei olnud demokraatlik. Hääleõigus üldiste asjade otsustamisel puudus ka nendel rüütlimõisate omanikel, kes polnud rüütelkonna liikmed (1869. aastast võisid Eestimaal rüütlimõisa omada ka immatrikuleerimata isikud), ja nendel rüütelkonna liikmetel, kes polnud rüütlimõisa omanikud. Loomulikult ei olnud hääleõigust väikemaaomanikel – oma talu päriseks ostnud talupoegadel. Demokraatlik oli aga maapäeva sisemine korraldus, rüütlimõisad oma omanike või rentnike isikus otsustasid

[5] Elfriede Lender kirjutas oma mälestustes: „Ega see venestamine Tallinnas küll kergesti ei läinud. [– – –], õpilased õppisid vene keelt, sest seda vajati elus, kuid meelt üle ei võetud. Saksa koolides aga läks õpilastele üle ka saksa vaim." E. Lender. Minu lastele. Tallinn, 2010, lk. 120.

[6] Svod mestnyx uzakonenij gubernij Ostzejskix. Čast´ pervaja, Učreždenija, Čast´ vtoraja, Čast´ tretjaja, Zakony graždanskie. Sanktpeterburg, 1845, 1845, 1864. Oli ka saksakeelne paralleelväljaanne.

[7] Maapäeva, maanõunike kolleegiumi ja rüütelkonnakomitee protokollidesse märgiti osalejate ja sõnavõtjate nimed alati koos nimetatavale kuulunud mõisa nimega.

ka väikseid küsimusi häälteenamusega. Maakondlikud huvid võisid erineda ning maapäeval hääletati maakondade ehk kreiside kaupa. Veel madalamal olid kihelkonna taseme omavalitsusasutused, mille tegevusse kaasati 19. sajandi teisel poolel ka talupojad.

Maapäeva kõrval oli omamoodi ülemkojaks maanõunike kolleegium (*Landratskollegium*). See 12-liikmeline kogu tekkis 13. sajandi lõpul ja oli siis kõrgeim kohalik esindus- ja kohtuorgan. Viimases funktsioonis – kui Eestimaa Ülemmaakohus kuberneri eesistumisel – tegutses maanõunike kolleegium Vene kohtusüsteemi laiendamiseni Läänemere kubermangudesse 1889. aastal. Seejärel maanõunike kolleegiumi roll eraldi koguna küll vähenes, kuid talle jäi siiski kaks olulist funktsiooni – rüütelkonna peamehe kandidaatide esitamine maapäevale ja otsustav hääleõigus juhul, kui maapäeval jagunesid hääled võrdselt, s. t. kaks maakonda kahe maakonna vastu. Maanõunike kolleegiumi liikmed koopteeris kolleegium ise eluks ajaks (või liikme tagasiastumiseni), kuid uue kandidaadi lahkunud liikme asemele esitas maapäev. Maanõunike kolleegiumile kuulusid kolm Harjumaa mõisa – Nabala, Kaiu ja Kuimetsa,[8] mille tulud olid esialgu mõeldud kohalike kohtute kulude katmiseks. Pärast 1889. aasta kohtureformi üritas keskvõim need mõisad üle võtta, siiski suutis rüütelkond senise olukorra säilitada. Nüüd suunas maanõunike kolleegium enamiku mõisate tuludest rüütelkonna eelarvesse. Suure osa maanõunike kolleegiumi protokollidest täidavadki kolleegiumi mõisate majandamise küsimused (vt. lk. 1081–1145).

Maapäevade vaheaegadel kogunes umbes kord kuus rüütelkonnakomitee (*Ritterschaftlicher Ausschuß*). Rüütelkonnakomiteesse, mis tegutses rüütelkonna peamehe eesistumisel, kuulusid 12 maanõunikku ja 12 kreisisaadikut (maakonnasaadik, *Kreisdeputierter*). Viimaseid valiti maapäeval igast maakonnast kolm ja nad olid oma maakonna esinduseks. Rüütelkonnakomitee tegeles maapäeva otsuste täitmise ja jooksvate asjade otsustamisega.

Rüütelkonna peamehe, maanõuniku ja kreisisaadiku amet olid ilma palgata auametid, kuid kulud kaeti – näiteks maksis rüütelkond peamehe sagedaste Peterburi-reiside päevaraha ja sõidukulud. Rüütelkonnal olid aga ka palgalised ametnikud, kes jagunesid valitavateks ja nimetatavateks (vt. lk. 382–383, 490–491). Valitavad ametnikud valis maapäev, nendeks olid rüütelkonna sekretär, majandussekretär, vaeslastekohtu ja teedekomisjoni sekretär ning *fideikommiss*'ide[9] komisjoni juhataja, rüütelkonna arhivaar, maamaksukomisjoni sekretär, tervishoiu- ja veterinaarkomisjoni sekretär, noorem rüütelkonna sekretär ning telefoniameti[10] juhataja. Nimetatavate rüütelkonnaametnike seas olid peale kirjutajate ja teenijate ka näiteks rüütelkonna genealoog ja Kuuda leprosooriumi juhataja.

Maapäeval valiti lisaks kreisisaadikutele veel hulk teisi palgata ametikandjaid (lk. 236–240). Neli maanõunikku olid ühtlasi maakonna ülemkirikueestseisjad. Iga ülemkirikueestseisja abiks valiti üks ilmalik kaasistuja. Lisaks valiti rüütelkonna eelarvekomisjoni, maamaksukomisjoni, aadli vaeslastekohtu, tervishoiu- ja veterinaarkomisjonide, maakondade koolikomisjonide, telefoniameti, arhiivikomisjoni, teedekomisjoni jt. kogude liikmed. Enne 1880. aastate politseireformi täitsid politseifunktsiooni, aga ka mõnda kohalikku haldusülesannet adrakohtunikud, keda oli 11 – Ida-Harju, Lääne-Harju, Lõuna-Harju, Alutaguse, Maa-Viru, Ranna-Viru, Ida-Järva, Lõuna-Järva, Maa-Lääne, Ranna-Lääne ja Saare-Lääne. Pärast adrakohtunike kaotamist valiti endistesse adrakohturingkondadesse sillaametnikud (*Distriktsbrückenbauherr*), kes vastutasid teede ja sildade korrashoiu eest, igasse maakonda aga ülemsillaametnik (*Oberbrückenbauherr*). Eestimaa rüütelkonnal olid oma valitud esindajad Riia polütehnikumi haldusnõukogus, Venemaa aadlikongressil jm.

Maksukorraldus

Üks maapäeva põhiküsimusi oli maksualuse määramine ja rüütelkonna eelarve kinnitamine. Seisuslik maksusüsteem on keeruline ja selle kirjeldamine ei ole käesoleva artikli eesmärk. Rüütelkonna asjaajamise mõistmiseks on teatav ülevaade siiski vajalik. Pearaha (isikumaksu)

[8] Üldlevinud mõiste nende kohta on rüütelkonnamõisad – oli ju maanõunike kolleegium rüütelkonna osa.

[9] Asutus, mis oli moodustatud rüütlimõisa või muu vara haldamiseks. *Fideikommiss*'i kuuluvat mõisa või vara ei tohtinud võõrandada ja see oli pärandatav vaid asutaja määratud isikute ringile. Eestimaal olid *fideikommiss*'id enamasti suguvõsamõisad, mille väiksemateks osadeks jaotamist taheti takistada.

[10] Telefonivõrk maapiirkondades ja väiksemates linnades oli rüütelkonnale kuuluv ettevõte.

tähenduses jagunesid Vene alamad maksuvabadeks ja maksualusteks. Pearaha ei maksnud aadlikud, vaimulikud ja mõned kodanike kategooriad. Ülejäänud elanike pealt maksti pearahamaksu. Lisaks pearahale olid mitmesugused koormised, mis jagunesid Eestimaa kubermangus riiklikeks ja kohalikeks. Riiklike koormiste (*Reichsprästanden*) hulka kuulus riiklik maamaks (tiinumaks), mida arvestati sel ajal 1,5 kopikat tiinu kohta aastas, kuid mis suurendati Esimese maailmasõja ajal neljakordseks.

Kohalike koormiste (*Landesprästanden*) loetelu oli palju pikem, osa neist olid rahalised, osa aga seisnes näiteks sildade ja teede ehitamises ja korrashoius.[11] Kohalikud koormised jagunesid kubermangu, maakonna ja kihelkonna koormisteks. 20. sajandi alguseks oli maakondlikest koormistest alles jäänud vaid ülemkirikueestseisja kantselei ülalpidamise kohustus. Kihelkonnakonventidel jaotati teede ja sildade ehitamise ja korrashoiu kohustus mõisate ja valdade vahel. Eraldi koormised lasusid talupojaseisusel – vallaametnike ülalpidamine, vallamajade rajamine, maksud ülemtalurahvakohtu kantseleide ja eesistujate ülalpidamiseks, valla- ja kihelkonnakoolide ülalpidamine, töö- ja teovõimetute vallaliikmete ülalpidamine, magasiaitade ülalpidamine, kõrvalteede hooldamine jm. Lisandusid kirikukoormised oma kihelkonnakiriku ja kirikuõpetaja ülalpidamiseks.

Kubermangu tasemel kantavate koormiste katmise otsustas maapäev ilma riigipoolse sekkumiseta. Nende koormiste loetelu oli üsna pikk: postijaamade remont ja ülalpidamine, kuberneri eluruumide kütmine, Toompea vangla ja kubermanguvangla küte ja valgustus, maks riigikassale vanglate ülalpidamiseks, maakonnaväeteenistuskomisjonide ülalpidamine, kubermangu komandeeritud riigiametnike päevarahad (osaliselt maksis riik need tagasi), maakonna loomaarsti ja loomavelskri palk ja kulud, taudide leviku vältimiseks tapetud kariloomade kompenseerimine, sõjaväeladude ja sõjaväe juurviljaaedade aluse maa rent, sõjaväljal olevate sõdurite perekondade toetamine, alamväelaste vedu kogunemispunktidesse mobilisatsiooni korral, korteri- ja sõiduraha kubermangu politseiametnikele (maakonnaülemad, nende abid ja urjadnikud) ning kohtu-uurijatele, rüütelkonna kantselei ja rüütelkonna maja kulud, aadli eestkosteasutuste ülalpidamine jm.[12]

Kohalike kubermangukoormiste katmise põhiallikas oli kohalik maamaks, nn. *Ladengeld* (laekaraha), mida koguti mitte tiinude järgi nagu riiklikku maamaksu, vaid adramaade alusel.[13] Laekaraha maksti nii mõisa- kui ka talumaa pealt.[14] Adramaa oli keskajast pärit hindeühik, mis sel ajal võrdus maaühikuga, mille rendiväärtus (puhastulu) oli 300 rubla aastas. Lisaks oli ka teisi tuluallikaid (vt. rüütelkonna eelarved lk. 950–976). Laekaraha maksti rüütelkonna kassasse, mis oli jaotatud vastavalt laekaraha allikale, aga ka kulutuste iseloomule kolmeks osaks. Korporatsioonikassasse (*Korps-Kasse*) maksid laekaraha ainult immatrikuleeritud aadlikud neile kuuluvate rüütlimõisate ja maakohtade (*Landstelle*)[15] mõisamaa eest. Aastateks 1914–1916 kavandati korporatsioonikassa laekarahaks 5 rubla adramaa kohta ja laekumiseks 26 500 rubla.[16] Teise kassaosa moodustas suurmaaomandi kassa (*Kasse des Großgrundbesitzes*), kuhu maksti laekaraha kõigi rüütlimõisate ja maa-

[11] 1914. aasta maapäeval arutati põhjalikult seni materjalide ja tööga kantavate koormiste üleviimist rahalisele alusele.

[12] A. von Gernet. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk. 387–402.

[13] 1 tiin = 2400 ruutsülda = 1,0925 hektarit. Et adramaa oli hindeühik, tiin aga pindalaühik, ning riigi maamaksu võeti tiinude, kohalikku maamaksu aga adramaade järgi, ei ole otsene võrdlus siin võimalik. 19. sajandi teisel poolel oli ligikaudne suhe 1 adramaa = 100 tiinu (vt. E. Tarvel. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972, lk. 189–195). Seega oli riiklik maamaks sel ajal umbes 1,5 rubla adramaa kohta.

[14] 1856. aasta Eestimaa talurahvaseaduse järgi oli talumaa see mõisale kuuluva maa osa, mida mõisnik tohtis rentida või müüa ainult talupojakogukonna (valla) liikmetele. Ühel talul tohtis olla 3–21 tiinu põllumaad, lisaks karjamaad ja heinamaad. Talumaa pealt maksti laekaraha ainult maakassasse. Mõisamaa oli mõisale kuuluva maa osa, mis oli mõisaomaniku vabas kasutuses. Selle pealt maksti laekaraha nii korporatsiooni-, suurmaaomandi- kui ka maakassasse.

[15] Eestimaa rüütlimõisa suuruseks oli määratud minimaalselt 150 tiinu põllumaad koos juurdekuuluvate heina- ja karjamaadega. Väiksemad suurmaavaldused olid kas maakohad, kõrvalmõisad vm., millel ei olnud maapäeval hääleõigust (vt. Svod mestnyx uzakonenij gubernij Ostzejskix, III, §597, II, §210 jj.).

[16] Võrdluseks – maanõunike kolleegium maksis korporatsioonikassasse oma kolme mõisa tuludest 30 000 rubla.

kohtade eest, olenemata omaniku staatusest. Suurmaaomandi kassa laekarahaks kavandati 9 rubla adramaa kohta ja laekumiseks 60 300 rubla. Kolmas kassaosa oli maakassa (*Landschaftskasse*), kuhu maksid laekaraha kõik maaomanikud olenemata seisusest. Aastateks 1914–1916 nähti maakassa laekarahaks ette 22 rubla adramaa kohta ja laekumiseks 284 973 rubla ja 70 kopikat. Seega maksid immatrikuleeritud aadlikud laekaraha kolme, immatrikuleerimata suurmaaomanikud kahte ja taluomanikud ühte kassasse.

Mõnevõrra määratlesid erinevad rahaallikad ka kassadest tehtavad kulutused. Korporatsioonikassast kaeti rüütelkonna kantselei, arhiivi, aadli vaeslastekohtu, *fideikommiss'*ide komisjoni, rüütelkonna maja jm. kulutused. Viimaste seas olid näiteks toetused rüütelkonna liikmetele ja nende leskedele, stipendiumid, Toomkoguduse õpetaja palk, Tallinna Rüütli- ja Toomkooli hoone ülalpidamiskulud jne. Sealjuures maksti suurmaaomandi kassast korporatsioonikassasse üle 30 000 rubla rüütli- ja toomkooli kulude katteks, mis omakorda moodustas ligi kolmandiku korporatsioonikassa tuludest. Suurmaaomandi kassast, mille ainsaks sissetulekuks oligi laekaraha, maksti peale rüütli- ja toomkooli toetamise ka toetust Elise von der Howeni tütarlastekoolile, mõnede õpetajate ja vaimulike pensionid, Eestimaa superintendendi palk ja à 500 rubla toetust Tartu ülikooli usuteaduskonna dotsentidele. Umbes kümnendiku suurmaaomandi kassa kuludest moodustasid toetused kultuuriasutustele: Eestimaa Provintsiaalmuuseumile (lihtsalt *Provinzialmuseum*, oli Eestimaa Kirjanduse Ühingu (NB! mitte kirjandusühingu) osakond), Eestimaa Kirjanduse Ühingu (*Estländische literärische Gesellschaft*) raamatukogule, teose „Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch" väljaandmiseks, Tallinna loodusteaduslikule seltsile (*Revaler naturwissenschaftlicher Verein*), Eestimaa Põllumajandusseltsile (Estländischer landwirtschaftlicher Verein), kodumaa muinsuste seltsile (*Verein der vaterländischer Altertümer*) ja Riia Polütehnikumile (*Rigaer Polytechnikum*). Maakassa väljaminekute loetelusse kuulusid kulud postiveole ja liiklusele (enamasti postijaamade hobumoonaraha, kuid ka näiteks toetus Virtsu–Kuivastu praamiliiklusele), maakonnaväeteenistuskomisjonide ülalpidamiskulud, rüütelkonna kantselei madalamate ametnike palgad, politsei- ja kohtuametnike sõidu- ja päevarahad, maakonnaloomaarstide ja -velskrite palgad, osa arstide palku ja muid tervishoiukulusid, Kuuda leprosooriumi ülalpidamiskulud, toetused koolidele, sh. Paldiski ja Käsmu merekool jm.

Vaatamata sellele, et rüütelkonna eelarve tehti kolmeks aastaks, võimaldas kassade jaotus ja võimalus muuta laekaraha määra paindlikult reageerida muutustele nii omandisuhetes kui ka majanduselus. Raamatupidamine ei dikteerinud rüütelkonna eesmärke ja eelarvet muudeti maapäeva arutelude tulemusena tunduvalt. Näiteks otsustas 1914. aasta maapäev suurendada suurmaaomandi kassa laekaraha eelarvekavas ette nähtud 9 rublalt adramaa kohta 9,5 rublani (lk. 245), oluliselt muudeti ka kulutuste nomenklatuuri eelarvekavaga võrreldes. See oli võimalik, sest otsustajate ring oli väga kitsas, nende huvid olid lähedased ja kõik nad olid huvitatud senise seisusliku ja omandikorralduse põhialuste säilimisest.

Põhiküsimusi maailmasõja eelõhtust ja maailmasõja ajast

Rüütelkonna põhilised probleemid 1914. aasta maapäeval tulenesid kõige üldisemalt majanduse kiirest arengust. Talude päriseksostmine edenes jõudsalt, see aga vähendas nii otseselt kui ka kaudselt korporatsioonikassasse laekaraha maksvate adramaade arvu. Oskamatust mõisapidamisest tulusam oli mõisamaade taludeks müümine, mille tulemusena osa rüütlimõisaid lakkasid olemast rüütlimõisad. Väikemaapidamine osutus efektiivsemaks kui suurmaapidamine ilma põllumajanduslike uuendusteta, seda eriti tööjõunappuse ja sellest tuleneva tööjõu hinna kiire tõusu tõttu. Tööjõupuudus omakorda tulenes linnade ja tööstuse kiirest arenemisest. Talupidaja tööjõuvajadusest kattis suure osa tema oma pere ja talupoja kulutused elustandardi tagamiseks olid tunduvalt väiksemad kui rüütlimõisaomanikul. „Maksubaas, raha on see, mis tagab rüütelkonna positsiooni meie maal," rõhutas maapäeval maanõunik parun Eduard Stackelberg (lk. 169). Katsed piirata rüütlimõisate tükeldamist nurjusid mõnikord isikliku rikastumise soovi (mitu sõnavõtjat pahandas individualismi suurenemise üle rüütelkonna liikmete seas) või otseste majandusprobleemide tõttu, sest osa rüütlimõisaid olid suurtes võlgades. „Olgugi et mõisamaade vähenemine on mõnikord ka majanduslikult õigustatud, ei tohi me siiski unustada, et iga ruutsüld maad, mis meie käest rebitakse, tähendab korvamatut kaotust meie enda staatusele," rõhutas rüütelkonna peamees

oma aruandekõnes (lk. 80). Rüütelkonna vähenevad sissetulekud võisid seada küsimuse alla avalike kohustuste täitmise võime ja seega rüütelkonna kui kohaliku avaliku võimu kandja legitiimsuse tervikuna.

1914. aasta maapäev otsustas mitu abinõud rüütelkonna sissetulekute suurendamiseks. Kõigepealt asutati korporatsioonikassa juurde eraldi maaparanduskapital (*Meliorationskapital*), kuhu kõik korporatsioonikassasse laekaraha maksvad rüütelkonna liikmed kohustusid ühekordselt maksma 300 rubla iga mõisamaa adramaa kohta (lk. 251–252). Ainult põllumajanduslikud uuendused võimaldasid säilitada ja tõsta mõisapidamise tulukust, see aga eeldas investeeringuid. Teiseks maksustati maakassa kasuks tootmishooned ja vabrikud (eeskätt viinavabrikud) – sarnaselt adramaadega samuti 22 rubla iga 300 rubla puhastulu kohta (lk. 249–250).

Rüütlimõisaid hakkas ähvardama 1882. aastal riikliku hüpoteegipangana talupoegadele laenuandmiseks asutatud Talurahva Põllupank, mis 1906. aastal oli oma tegevuse laiendanud Läänemere kubermangudesse. Põllupank ostis kokku raskustesse sattunud rüütlimõisad, jaotas need taludeks ja müüs talupoegadele vaheltkasuga edasi. Kümne aastaga ostis põllupank Eestimaa kubermangus 33 rüütlimõisa ja müüs need taludeks (vt. lk. 606). Et seadus nõudis rüütlimõisate müüki tervikuna, siis esialgu põllupanga tegevus väga aktiivne ei olnud, sest algul hinnati rüütlimõisate müügihind madalaks. Enne 1914. aasta maapäeva hakkas aga levima praktika, et rüütlimõisa omanikud ise jaotasid oma mõisa taludeks, sõlmisid ostjatega eellepingud ja müüsid mõisa nüüd tervikvarana juba palju kallima hinnaga põllupangale, kes selle siis kohe taludeks edasi müüs. Rüütelkonna peamees tegi ettepaneku kuulutada rüütlimõisaomanike selline teguviis sobimatuks (lk. 194–195).

Rüütelkond oli peale oma avalik-õigusliku funktsiooni ka korporatsioon oma sisemiste probleemidega, mida samuti maapäeval lahendati. 1914. aasta maapäeval kinnitati uus aukohtu kord. Tänapäeva Eestis on aukohtu mõiste tähendus mõnevõrra nihkunud. Erakondade aukohtud arutavad küsimusi, mis on seotud liikmete kas erakonna põhikirja võimaliku rikkumise või ebaeetilise käitumisega. Rüütelkonna aukohtu ülesandeks oli lahendada liikmete omavahelisi tülisid, tagada kannatanud poolele satisfaktsioon ja otsustada, kas ühe või teise tüli lahendamiseks tohib duelli pidada. Rüütelkond tunnistas tingimusteta teiste institutsioonide aukohtukorralduse eesõigust – kui tüli puhkes ühelt poolt rüütelkonna liikme ja teiselt poolt kas Tartu ülikooli, Riia Polütehnikumi või mõne teise aukohtukorraldusega kõrgkooli tudengi või ka ohvitseri vahel, siis kehtis vastaspoole aukohtukorraldus (lk. 254–258).

Ebaeetiliselt või muidu rüütelkonna liikmele sobimatult käitunud liikmete asju arutati maapäeval. 1914. aastal oli arutusel Lihula ja Sipa mõisate omaniku parun Hermann Buxhöwdeni asi, keda süüdistati ebakorrektsuses rahaasjus. Üsna segast lugu arutati pikalt, lõpuks otsustas maapäev, et kreisisaadikute kogu määrab Buxhöwdenile range noomituse (lk. 181–183). Sellega asi ei lõppenud, asjaajamine peatati alles seoses parun Buxhöwdeni mobiliseerimisega sõjaväkke 1916. aasta novembris (lk. 510).

Maailmasõja algusega kaasnes rüütelkonna obligatoorne toetustelegramm keisrile (lk. 316). Sellest hoolimata sagenesid rünnakud sakslaste, sealhulgas rüütelkonna liikmete vastu ka Läänemere kubermangudes. Kohe sõja alguses tabas ootamatu ebameeldivus ka rüütelkonna peameest ennast – hobuste mobilisatsiooni ajal oli tema sugulane, Undla mõisa omanik parun Karl Dellingshausen saatnud kogumispunkti 16 hobust, kellest tervelt kaheksa osutusid kõlbmatuks, samal ajal kui oli teada, et talle kuulub tegelikult ligi sada hobust. Sellega seoses kaaluti Karl Dellingshauseni maalt välja saatmist ja E. v. Dellingshausen kaalus omakorda tagasiastumist rüütelkonna peamehe kohalt. Hobuste varjamise kaebuse esitas riigiduuma saadik Juhan Oras ka parun Ewald Hoyningen-Huene peale. Sel korral aga selgus, et ka Oras ise pole patust prii ja üritas samuti oma head hobust varjule viia (lk. 317). Kõik need juhtumid süvendasid veelgi kuuldusi Eestimaa aadlike riigitruudusetusest ja salakuulamisest sakslaste kasuks. 20. aprillil 1915 kehtestati Peeter Suure merekindluse komandandi korraldusel kõigis ametiasutustes, kaasa arvatud seisuslikud asutused, venekeelse asjaajamise kohustus. Ka rüütelkond pidi vene keelele üle minema (lk. 396). 18. augustil 1916 anti korraldus Tartu usuteaduskonna üleviimiseks venekeelsele õppetööle. Sõja ajal suleti võimude korraldusel ka Tallinna Aktsiaklubi, üks olulisemaid Tallinna saksa kõrgkihi seltskondlikke asutusi (lk. 480–483).

Vaatamata sõjale jätkasid rüütelkonnaasutused oma ülesannete täitmist. Pärast 1917. a. Veebruarirevolutsiooni, Põhja-Liivimaa liitmist Eestimaa kubermanguga ja maanõukogu moodustamist andis rüütelkond osa oma avalikest

funktsioonidest üle maa uutele võimuorganitele, sealhulgas ka maakassa. Samal ajal astus tagasi enamik rüütelkonna valitud ametnikke, sest nende funktsioonid läksid samuti üle uutele võimuorganitele (lk. 525–532). Bolševike võimuhaaramine muutis olukorda tunduvalt. Rüütelkond käsitles oma seotust Venemaaga vaid 1710. aasta kapitulatsioonide, 1721. aasta Uusikaupunki rahulepingu ja keisrile antud truudusvande kaudu. Bolševike valitsuse rahvaste enesemääramisõiguse deklaratsiooni alusel otsustas Rüütelkonna Komitee 30. novembril 1917 Eestimaa kubermangu iseseisvaks kuulutada ja paluda keiserlikult Saksa armeelt maa kohe okupeerida. Järgmine maapäev peeti juba Saksa okupatsiooni ajal 1918. aasta märtsis. Hoolimata rüütelkonna ja kogu baltisaksa elanikkonna suurtest lootustest, mis olid seotud Saksa okupatsiooniga, puhkes novembris Saksamaal revolutsioon ja võim Eestis läks Eesti Ajutise Valitsuse kätte. Rüütelkonna Komitee kui aadliseisuse esinduskogu täitevorgan pidas viimase istungi oma senises rollis 1920. aasta 15. juunil, samal päeval, kui Asutav Kogu oli vastu võtnud Eesti Vabariigi uue põhiseaduse, mis kaotas seisused lõplikult. Eestimaa Rüütelkond koos teiste Balti rüütelkondadega tegutseb Saksamaal mittetulundusühinguna tänini.

Kokkuvõtteks

1914. aastal oli üheks aruteluteemaks ka pärisorjuse kaotamise 100. aastapäeva tähistamine 1916. aastal. Hoolimata mõne rüütelkonna liikme kõhklustest – kelle meelest pidanuks algatus selle tähtpäeva tähistamiseks lähtuma pigem eesti talupoegadelt kui rüütelkonnalt, sest eestlased võivad rüütelkonna-poolset algatust käsitleda enesekiitusena – peeti 23. mail 1916 toomkirikus sõjaoludele kohase tagasihoidlikkusega pidulik jumalateenistus koos sellele järgnenud eesti seltskonna initsiatiivil korraldatud koosviibimisega Tallinna Reaalkooli aulas, kuhu olid kutsutud kubermanguvalitsuse esindajad, rüütelkonna peamees, neli kreisisaadikut ja rüütelkonna sekretär. Vaatamata maailmasõjale ja venekeelsele asjaajamisele oli vähe märke sellest, et lähiaastatel varisevad kokku Euroopa keisririigid, 1919. aasta Eesti maaseadus likvideeris rüütlimõisad ja kogu suurmaaomandi ning 1920. aastal lakkas lõplikult olemast ka seisulik kord. Võimu võtsid enda kätte eestlaste riigi ametiasutused, nendesamade eestlaste, kellest kohaliku kõrgeima avaliku võimuorgani, rüütelkonna 1914. aasta maapäeva koosolekul oli juttu vaid möödaminnes.

Vabahärra Thomas von Dellingshauseni ja Henning von Wistinghauseni ühise jõupingutuse tulemusel rohkem kui 1000 leheküljel kaante vahele jõudnud rüütelkonna ja selle asutuste protokollid on vaid murdosa Eesti Ajalooarhiivis säilitatavatest rüütelkonna protokollidest ja nende juurde kuuluvatest materjalidest ning kuuldavasti publitseerimistöö jätkub. Eesti ajaloo kui terviku mõttes ei tohi me unustada ka Liivimaa ja Saaremaa rüütelkonda. Rüütelkondade protokollidest huvitatute ring Eestis ja ka väljaspool ei ole tõenäoliselt väga suur – tavaline ajaloohuviline vajaks pigem kommenteeritud väljaannet, sest mida rohkem ajas tagasi, seda suuremaid eelteadmisi eeldab protokollidest arusaamine. Paljude eesti ajaloohuviliste jaoks moodustab ületamatu künnise ka saksa keele mitteoskamine. Kuid tuleb näha ka helgemat poolt. Vähem kui kümme aastat tagasi arvas üks ajalooõpetaja, et kirikuraamatud tuleks eesti keelde tõlkida, et kõik neid kasutada saaksid. Täna kasutavad lugematud genealoogiahuvilised Saaga kaudu Internetis kättesaadavaks tehtud isikuloo materjale ja lahendavad kuidagi ise ka saksa keelega seotud mured. Seega, kui arhiivimaterjalide digiteerimine jätkub, jõuab ehk lähemas tulevikus järjekord ka rüütelkonna materjalide kätte – sest avalik huvi ei ole tingimata millegi tähtsuse ainus mõõdupuu. Seniks aga jääb üle vaid loota rüütelkonna protokollide publitseerimistegevuse jätkumisele järeleproovitud meetodil.

Toomas Hiio